

Ченцова Н.В.

ШЛЯХ ВІД СІЧІ ДО СОЛОВКІВ

Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / Упорядники: к. і. н. В. В. Грибовський (гол. упор.), к. і. н. В. І. Мільчев, к. і. н. І. Л. Синяк. К., 2009, 432 с.

Українська історіографія поповнилася цікавим науковим виданням, поява якого стала закономірним результатом невтомної евристичної роботи дослідників козацької доби в історії України. Не дивлячись на велике розмаїття публікацій з цієї проблематики, що, власне, є підтвердженням громадського і наукового інтересу до козащини, подібні презентованому видання заслуговують на самостійну оцінку і увагу широкого кола читачів. Персона, діяльність та основні перипетії життєвого шляху кошового отамана Нової Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського тривалий час залишаються об'єктом наукової зацікавленості В.В. Грибовського – головного упорядника збірника. Разом з однодумцями, запаленими ідеєю об'єктивного висвітлення ролі козацького очільника у подіях середини – кінця XVIII століття, він доклав чимало зусиль до організації наукових дискусій, пошуку і оприлюднення документальних матеріалів та увічнення постаті кошового Калнишевського.

До появи видання доклала зусиль і українська громадськість – Всеукраїнський благодійний фонд імені Петра Калнишевського і висококваліфіковані фахівці-історики, які тривалий час працюють у рамках виконання наукових програм Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Книга складається з вступного слова, передмови упорядників, біографічного нарису про П.І. Калнишевського, основної частини (документів і матеріалів), коментарів та іменного і предметно-географічного покажчиків. „Шлях Калнишевського від Січі до Соловків” простежується послідовно спочатку в узагальнюючому нарисі, а потім підтверджується підібраними у збірнику документами. Всі частини книги поєднані відповідно авторському задуму тематично і хронологічно.

Патріотично-героїзований портрет кошового отамана П.І. Калнишевського, поданий у вступному слові голови фонду І.М. Рішняка, справді передає ставлення до особи отамана значної частини читаючої спільноти і створює певний настрій для сприйняття наступного суворо документального матеріалу. Упорядники збірника, які мають досвід опрацювання архівних матеріалів, значно стриманіші і максимально коректні у поданні матеріалу. Вони відзначають, що відібрані ними до друку документи, як опубліковані, так і оприлюднені вперше, є лише частиною великого джерельного масиву, який автори відібрали «за критерієм виключної унікальності розміщеної в них інформації». Зосереджені нині в архівосховищах різних країн – України, Росії, Польщі, розпорошені по зібраннях установ і

фондоутворювачів, документи часів існування Січі і періоду діяльності П.І. Калнишевського, об'єктивно стали важкодоступними для їх використання дослідниками. Тож у даному випадку, зібрані в солідний том, вони досить репрезентативно висвітлюють постать і діяння останнього кошового отамана Запорозької Січі, просопографічні аспекти життя, кар'єрний ріст і т.п. Упорядники подали за певними вартісними критеріями доволі повний огляд архівів і фондів, в яких відклалися свідчення про П.І. Калнишевського. Перелік включає як великі документальні зібрання (фонд Коша Нової Запорозької Січі у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві), так і окремі справи у регіональних архівосховищах. Якщо документи Військової колегії Російської імперії, що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) дозволяють простежити військовий аспект діяльності козацтва і самого Калнишевського під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років, то документи Січової канцелярії (ЦДІА України, м. Київ), більше стосуються загальної ситуації на Запорозжжі, взаємин із південними сусідами, характеризують економічні, соціальні, побутові аспекти існування козацької спільноти. Документи військових відомств, зосереджені також в РДВІА, через які проходив документообіг пов'язаний із запорозьким кошовим отаманом, як-от: Військова колегія, Козача експедиція становлять особливий інтерес для вивчення діяльності П. Калнишевського, так само, як і особові фонди П.О. Румянцева, П.І. Паніна, Г.О. Потьомкіна.

В архіві Колегії іноземних справ Російської імперії, якій підпорядковувалася Нова Запорозька Січ (нині документи Архіву зовнішньої політики Російської імперії при архіві Міністерства закордонних справ Російської федерації (АЗПРІ, м. Москва) збереглася офіційна документація, яка стосувалася безпеки на кордонах, зносин кошового з російськими центральними та регіональними структурами напередодні ліквідації Війська Запорозького.

Надзвичайно інформативний фонд Соловецького монастиря (ф. 1201), який зберігається у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА, м. Москва) та інші документи державних установ Росії – Сенату і сенатських установ – проливають світло на обставини соловецького ув'язнення кошового. Побіжний огляд справ, кваліфіковано виконаний упорядником В. Грибовським, дає можливість, зважаючи на малодоступність, скласти уявлення про цей джерельний масив, його складові, змістовне наповнення і перспективи евристики.

Згруповані за тематично-хронологічним принципом документи збірника дозволяють проаналізувати етапи політичної кар'єри П.І.Калнишевського, розкрити його індивідуальний стиль управління, приватні зв'язки, комерційні і господарські справи. Дослідникам вдалося акцентувати увагу на особистій ролі отамана як урядовця, організатора та авторитетної особи, не порушуючи об'єктивного викладення перебігу подій. Не затіняючи вартості історичного матеріалу (його тло досить розмаїте і широке), представлена постать неординарна і впевнена у справах, якими опікується. Документи дозволяють також простежити еволюцію ставлення російського уряду до Запорозької Січі,

що прямувала від позиції постійного обмеження автономії Війська Запорозького до його повної ліквідації.

Певна частина документів була виявлена дослідниками протягом XIX і початку XX століть та друкувалася у тематичних збірках і окремих виданнях. Багато з них сьогодні стали бібліографічними раритетами, в тому числі публікації Д. Яворницького, Н. Дубровіна, П. Єфименка, М. Терновського. Тож републікація подібних джерел із врахуванням правил сучасної археографії нарівні із нововіднайденими джерелами є логічно обґрунтованою.

Отже, маємо переконливі свідчення, що задіяний і опрацьований масив джерел, має значний інформаційний потенціал загалом для вивчення даного періоду історії і козакознавчих студій. Тож послідовники – науковці скористаються ними для подальших досліджень. Певні перспективи приховує залишений поза увагою упорядників даного видання джерельний матеріал кількох фондів ЦДІА України та Інституту Рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, генетично пов'язаних з деякими означеними фондами, про що зауважує і В. Грибовський.

До збірника, згідно з темою кожного з 10-ти розділів, включені документи з різним співвідношенням опублікованого і нового матеріалу. Найбільш цікавими є розділи про перебування П.І. Калнишевського на посаді військового осавула, судді і, згодом, кошового отамана. В них відстежується послідовне сходження на чільну посаду у Запорозькому Війську, розширення функцій і повноважень Петра Івановича. Наступні розділи розкривають ставлення отамана до церковних справ і благодійництва, проблем стихійної міграції людності та державної колонізації у землях Вольностей Запорозьких. Певні сумніви викликає лише зміст розділу, в якому подані нарративні джерела, які є трансформацією історичних подій і не мають хронологічного зв'язку між собою.

Біографічний огляд „Петро Калнишевський: нарис біографії” написаний В. Грибовським в результаті власних напрацювань, великої пошукової та аналітичної роботи. Уникнувши суто наукового історіографічного аналізу досліджень про кошового отамана та скориставшись підтекстовими посиланнями на найважливіші праці, історик полегшив сприйняття нарису пересічним читачем, що не зменшило наукової вартості статті. Загалом же невеликий обсяг наукової літератури, написаної та виданої протягом майже півтора століття, підводить до висновку про недостатню розробленість теми і актуальність появи пропонованого видання. Автор нарису досить коректно підходить до оцінки різних аспектів діяльності П.І. Калнишевського: від участі у міждержавних стосунках до приватного життя. Родинне коло, походження майбутнього козацького старшини, вплив близьких осіб, які на думку В. Грибовського, посприяли появі Калнишевського на Січі, чи не вперше в наукових дослідках про отамана набули такого цілісного характеру, опосередковано вказали на обставини і середовище, яке вплинуло на його особистість. Кар'єрне зростання майбутнього очільника Січі простежується за оригінальними джерелами, безпосередньо свідчить про здібності, якими не

могла бути обділена людиною, керуючи такою специфічною організацією як Запорозька Січ.

В. Грибовський надто не активізує увагу на спірних оцінках діяльності отамана, намагається уникнути критики, а висловлює свою точку зору, спираючись на певну доказову базу. Зауважимо лише, що Ф. Ніколайчик був істориком із класичною університетською освітою, учнем В. Антоновича, автором праць з історії козацтва і Гетьманської України, а не тільки „роменським краєзнавцем”. Особливе місце в нарисі В.Грибовського відведене перебуванню П.І. Калнишевського на Соловках. Деякі відомі історіографічні міфи, як наприклад, про „нелюдські умови” ув’язнення отамана в Соловецькому монастирі, мізерне фінансування, автор ставить під сумнів. В той же час, В. Грибовський висловлює припущення про причини ув’язнення і суворого покарання, вбачаючи їх в особистому ставленні Г.О. Потьомкіна, який очолював військово-морське відомство Росії в період російсько-турецьких війн та його прагненні підкреслити свою роль і військовий хист у перемогах над Туреччиною, відтіснивши козацького ватажка на другий план. Вирок стосовно запорозької старшини та звинувачення у державному злочині „не був, – пише В. Грибовський, – зумовлений лише російськими урядовими інтересами або потребами здійснення імперської політики”. В останній період життя отамана Запорозької Січі через нові свідчення вимальовується постать людини гідної, заощадливої і смиренної у сприйнятті долі, людини, яка користувалася повагою чернецтва.

Презентований збірник заслуговує на увагу не лише як наукове, але і як пізнавальне, узагальнююче і довідкове видання, гідне масового накладу і популяризації. Дотримання сучасних вимог публікації археографічних матеріалів, літературна мова нарисів, як і художнє оформлення, складають безперечну його цінність.

Надійшла до редколегії 30.04.2010 р.